

ЗВ'ЯЗОК НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

INTERACTION OF NORMS OF CRIMINAL LAW AND CRIMINAL-LEGAL ATTITUDES

Митрофанов І.І.,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті аналізується взаємодія норм кримінального права та кримінально-правових відносин. Розглядається сутність механізму кримінально-правового регулювання, основними елементами якого є норми кримінального права та кримінально-правові відносини. Констатується, що взаємодія норми матеріального кримінального права та кримінально-правових відносин характеризується складністю, багатогранністю зв'язків.

Ключові слова: механізм кримінально-правового регулювання, норма кримінального права, суспільні відносини, кримінально-правові відносини, права й обов'язки суб'єктів.

В статье анализируется взаимодействие нормы уголовного права и уголовно-правовых отношений. Рассматривается сущность механизма уголовно-правового регулирования, основными элементами которого являются нормы уголовного права и уголовно-правовые отношения. Констатируется, что взаимодействие нормы материального уголовного права и уголовно-правовых отношений характеризуется сложностью, многогранностью связей.

Ключевые слова: механизм уголовно-правового регулирования, норма уголовного права, общественные отношения, уголовно-правовые отношения, права и обязанности субъектов.

In the article interaction of the norm of criminal law and criminal-legal attitudes is analysed. Substance of the mechanism of criminal-legal regulation is considered, basic elements of which are the norm of criminal law and criminal-legal attitudes. It is established that interaction of the norms of material criminal law and criminal-legal attitudes is characterised by complexity, multilateralness communications.

Key words: the mechanism of criminal-legal regulation, the norm of criminal law, social attitude, criminal-legal attitudes, subjects' rights and obligations.

Постановка проблеми. Розуміння правового регулювання взагалі та кримінально-правового регулювання зокрема, їхнього механізму та дієвості його функціонування справедливо визнається однією з найактуальніших теоретичних проблем сучасної правничої науки. Важливість цієї проблеми пов'язана з тим, що сьогодні відбувається найсуттєвіша перебудова української державності, трансформується правнича система країни, зорієнтована на юридичний простір Європейського Союзу. Виникають модернові різновиди суспільних відносин, що потребують правничого впорядкування. Саме правове, а не державно-ручне регулювання життєдіяльності суспільства за допомогою норм і правовідносин, що є серцевиною механізму правового регулювання, уможливує подолання на сучасному етапі розвитку України тих перешкод і конфліктів (особливо це стосується загрозливих тенденцій злочинності, її поширеності), що виникають у процесі людської діяльності.

Відновлення соціальної, політичної, економічної й іншої діяльності людини динамізує правові засоби конституційного, господарського, цивільного, міжнародного, трудового й іншого права. Здійснюючи регулювання діяльності людини в суспільстві, вони не завжди можуть гарантувати нормальний її розвиток і забезпечити її охорону. Разом з нормами зазначених галузей права в регулюванні діяльності людини, на наш погляд, бере участь кримінальне право, що наділене своїми особливими засобами

правового регулювання, удосконалення яких зумовлене змінами, що відбуваються в нашому суспільстві. Через кримінальне право держава контролює злочинність, попереджає її. Успіх такого контролю можна виразити мовою цифр: у 2010 р в Україні зареєстровано 505 371 злочин, у 2011 р. – 520 218, у 2012 р. – 447 147, 2013 р. – 563 560, у 2014 р. – 529 139 (за 2014 і 2015 рр. не враховано дані з Криму та зони АТО), у 2015 р. – 565 182, у 2016 р. – 592 604 (за 2015 і 2016 рр. ураховано всі повідомлення про злочини, які вчинені на тимчасово окупованій території та зареєстровані іншими територіальними органами досудового розслідування).

Стан опрацювання. У світлі викладеного своєчасним видається звернення до проблеми кримінально-правового регулювання та його механізму. Невипадково останнім часом у науці кримінального права відшукуються підходи до розуміння такого механізму як цілісного кримінально-правового явища. Так, з'являються дослідження методологічного характеру, що проводяться українськими вченими-криміналістами (Ю.В. Баулін [1, с. 83–85; 2, с. 62–64], П.С. Берзін [3], М.І. Мельник [4, с. 115–119], О.В. Наден [5], С.Д. Шапченко [6, с. 64; 7, с. 198–203] та інші). Їхніми зусиллями розробляються такі методологічні проблеми науки, як поняття та структура механізму кримінально-правового регулювання, норми кримінального права та кримінальні правовідносини тощо. Проте мало уваги приділяється питанням взаємодії між елементами такого механізму.

З огляду на зазначене вище, метою статті є створення моделі взаємозв'язку норми кримінального права та кримінально-правових відносин: норма матеріального кримінального права – суспільні відносини – кримінально-правові відносини.

Виклад основного матеріалу. Механістична модель правничого регулювання є результатом досліджень, проведених С.С. Алексєєвим. Так, автор під механізмом правового регулювання розумів систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [8, с. 30], що складається з трьох основних елементів (юридичних норм, правовідносин і актів реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків) і двох додаткових (нормативних юридичних актів; правосвідомості та правової культури) [8, с. 34-35]. А.В. Малько вказує, що механізм правового регулювання є системою правових засобів, організованих найпоєднанішим чином для подолання перешкод, які з'являються під час реалізації інтересів суб'єктів права [9, с. 38]. Механізм правового регулювання розуміється М.І. Козюброю як логічно узгоджена, динамічна система уніфікованих правничих засобів і способів, необхідна та достатня для забезпечення результативного правового регулювання суспільних відносин [10, с. 96]. Т.І. Тарахонич вказує на те, що «за допомогою механізму правового регулювання обґрунтовується необхідність здійснення правового регулювання в суспільстві, упорядковуються явища правової дійсності, забезпечується їх єдність, взаємозв'язок і взаємодія, відбувається трансформація правових приписів щодо реальної поведінки суб'єктів права» [11, с. 38].

У кримінально-правовій науці розуміння механізму кримінального правового регулювання базується на загальнотеоретичному підході з указівкою на певні його специфічні риси. Так, П.А. Фефелов трактує механізм кримінально-правової охорони через взаємодію основних елементів кримінально-правової системи, що покликана реалізувати завдання охорони найважливіших суспільних відносин від кримінально караних посягань [12, с. 66]. О.В. Наден зазначає, що механізм правового регулювання є послідовним ланцюгом зміни окремих правових явищ: норма права – юридичний факт – права й обов'язки, що існують у кримінальних правовідносинах, які виникли на його підставі, – реалізація цих прав і виконання обов'язків. Цей механізм, на її думку, зв'язує між собою норму кримінального права та стан правопорядку в кримінально-правових відносинах, призводить до впровадження в них мети правового регулювання [5, с. 95-96].

С.Д. Шапченко розглядає механізм кримінально-правового регулювання як «нормативно визначену взаємодію окремих елементів правової системи, яка забезпечує (має забезпечувати) виконання завдань, що стоять перед кримінальним правом як окремою галуззю права» [6, с. 64]. М.М. Кропачов під механізмом кримінально-правового регулювання розуміє систему послідовно зв'язаних між собою елементів: предмета правового регулювання, чий властивості

зумовлюють межі використання суспільством мір, що обмежують волю, честь, гідність і майнові інтереси особи, а отже, і можливість посягання на них; юридичної норми; юридичних фактів; регулятивних і охоронних кримінально-правових відносин; кримінальної відповідальності [13, с. 5].

Аналіз запропонованих визначень дає змогу дійти висновку, що вчені послідовно розвивають механістичний підхід до правничого в цілому та кримінально-правничого регулювання зокрема. Пояснюється це тим, що впорядкування суспільних відносин, які складають предмет кримінального права, держава здійснює через норми права, що нею видаються та застосовуються. При цьому рушієм кримінально-правничого регулювання є система норм кримінального права, а точніше, система норм Кримінального кодексу (далі – КК) України. За механістичним підходом до кримінально-правничого регулювання норми КК України мають упроваджуватися в реальну поведінку суб'єктів через кримінально-правничі відносини, на підставі яких останні виникають і відбувається їх динаміка (зміна, зупинення, припинення тощо). Без відповідних норм КК України вказані правовідносини існувати не можуть. Кримінально-правниче регулювання є результатом дії норм кримінального права.

На відміну від механістичного підходу до кримінально-правничого регулювання, системний підхід пов'язує таке регулювання з діяльнісним аспектом суб'єктів права, а не з дією самих нормативних приписів. Фактично до такого розуміння механізму правничого регулювання підійшла О.Ф. Скакун, яка визначає його як «процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, здійснюваний за допомогою системи правових засобів і форм із метою задоволення публічних і приватних інтересів, забезпечення правопорядку» («належне» в праві стає «сущим», тобто норми права перетворюються на правомірну поведінку суб'єктів права) [14, с. 265].

За кулісами такого розуміння механізму правничого регулювання залишається лише діяльнісний компонент того, хто перетворює «норми права на правомірну поведінку суб'єктів права», тобто процес, що відбувається в правничому просторі, ініційований відповідними суб'єктами. Із цієї причини актуалізуються питання взаємодії норм кримінального права та кримінально-правничих відносин, вирішення яких дозволить не лише розкрити зміст самого механізму кримінально-правничого регулювання, а й визначити функціональне призначення норм КК України, роль і значення в такому регулюванні учасників (суб'єктів) кримінально-правничих відносин, його завдання, методи та межі, окреслити коло суспільних відносин, що складають предмет кримінально-правничого регулювання.

Отже, механізм кримінально-правничого регулювання слід розкривати через його структурні елементи, які, взаємодіючи між собою, введені до процесу втілення реалізованої норми кримінального права в поведінку суб'єктів конкретних кримінально-

правових відносин, у впровадженні усього її змісту в регульовані кримінальним правом суспільні відносини, у досягненні завдань КК України [15, с. 15-20]. Такий підхід дозволяє розглядати кримінально-правниче регулювання як систему взаємодіючих між собою елементів, головними з яких є норма кримінального права та відповідні правовідносини.

У механізмі кримінально-правничого регулювання центром взаємодії є норма кримінального права. Норми кримінального права: 1) є кримінально-правові нормативи, умови реалізації таких нормативів (гіпотеза) і органічно пов'язані з ними веління, дотримання яких забезпечується примусовим потенціалом засобів кримінально-правового впливу; 2) кримінально-правовий припис – обов'язкова легальна вимога щодо невчинення діянь, передбачених приписами Особливої частини КК; 3) веління – обов'язкові вимоги (правила), що містяться в статтях Загальної й Особливої частин КК України, органічно доповнюють (уточнюють) зміст відповідного структурного елемента норми кримінального права чи містять процедурні питання щодо її застосування та реалізації [16, с. 76–77].

Норми кримінального права породжують відповідні правовідносини, правничі специфічність яких виявляється в тому, що: 1) їх учасниками можуть бути тільки суб'єкти права (особи, наділені правосуб'єктністю). Щодо запобіжних кримінально-правничих відносин, то, як справедливо вказує Б.Г. Розовський, запобіжна роль КК України полягає в породженні правовідносин із його (закона) дотримання, обов'язкового (за наявності відповідних ознак) для всіх суб'єктів кримінального права, до яких у цьому разі належать і законотворчі громадяни [17, с. 17]; 2) вони виникають на підставі відповідних норм права; 3) у них наявний характерний зв'язок суб'єктів у формі кореспондуючих прав і юридичних обов'язків; 4) підставою їхнього виникнення є юридичний факт (фактичний склад). Стосовно сфери діяльності, регламентованої процесуальним кримінальним законом України, необхідно враховувати, що юридичним фактом виникнення процесуальних кримінально-правничих правовідносин є не юридична та навіть не об'єктивна обставина, а ознаки об'єктивної, юридично значущої (тобто такої, що має значення для суду) обставини, унаслідок якої виникли модельні відновлювальні кримінально-правничі відносини; 5) вони встановлюються, гарантуються й охороняються державою [18, с. 271–272].

У цьому зв'язку цікавими є погляди представників соціологічної школи, які вивчають правничу систему з функціонального погляду (системний підхід до правничого регулювання), зосереджуючись на дієвості норм права. За цим підходом норми права мають фактично впорядковувати суспільні відносини (впливати на них), а дієвість правничого регулювання оцінюється відповідністю його результату меті, що ним переслідується. Акцентуючи увагу на діяльності з ухвалення рішень суддями, засновники гарвардської школи права (Р. Паунд) і американські

реалісти використовують методи соціології, психології й етики для аналізу системи права. При цьому право розглядається як динамічна система, що може не відповідати нормам законодавства («книжковому праву»), з урахуванням соціальної мети, що ним переслідується, і функцій права. Судове рішення оцінюється через його практичну доцільність. Такі рішення в узагальненому вигляді щодо схожих справ утворюють загальне право.

Разом із тим соціологічна (фактична) дія норм права пов'язана з конкретною історичною епохою розвитку соціуму, тому «реальне право» формується під впливом громадської думки та моральності, а також забобонів суддів і практикуючих правників. Так, О. Холмс вказує на те, що право є пророкуванням того, як судді будуть вирішувати справи [19, с. 144–146]. Пророкування «паперових норм» права пов'язане з правовою невизначеністю, що властива нормам законодавства. Американськими реалістами правова визначеність і однаковість відшукувалися в «реальному праві», що утворювалося під час судового розгляду конкретних проваджень, тобто в процесуальних діях і їх результатах. Тому особлива увага ними приділялася аналізу поведінки суддів під час ухвалення рішень через психологічні та соціологічні методи. Рішення ухвалюється шляхом пошуку суддею під час розгляду провадження норми, що підходить для конкретної індивідуальної справи, а не шляхом оцінки обставин провадження з погляду їхньої відповідності абстрактній нормі закону. Норма права діє в практичних відносинах, у соціальному контексті. Чинна норма права, можна сказати, формується суддею під час розгляду конкретного провадження, оскільки він (суддя) немовби «погоджує» свою точку зору з позиціями законодавця, учасників юридичного конфлікту, адвокатів. Законодавство виступає для судді «пророкуванням» рішення справи [20, с. 170–173].

Американські реалісти, розглядаючи нормативність як легальне встановлення юридичних правил, не визнавали нормативний характер змісту права. Питання, що розглядаються суддями, є різноманітними індивідуальними життєвими ситуаціями, тому правничий простір (галузь «реального» права) є не простором нормативно-належного, а простором фактичного (суцього) [21, с. 427–428]. Проте «нормативність кримінального права найбільшою мірою виражає його функціональне призначення як регулятора суспільних відносин...» [22, с. 698]. Норма кримінального права є основою його нормативності, структурними компонентами якої також є функції та принципи кримінального права [22, с. 698].

Норма матеріального кримінального права встановлює межі саме правничої поведінки суб'єктів (ст. ст. 1, 36–43 (для суду ще й ст. ст. 44–49, 65–85, 91, 93, 95, 96², 96³, 96⁵, 97, 103–108 КК України) і кримінально-правові нормативи Особливої частини КК України), формує нормативну структуру суспільних відносин, указуючи на суб'єктний склад і їх права й обов'язки. Крім того, норма матеріального кримінального права моделює юридичний

факт, що слугує підставою для виникнення запобіжних кримінально-правових відносин (ст. 4 КК України), а також юридичний факт для переходу запобіжних у відновлювальні кримінально-правові відносини (ч. 1 ст. 2 КК України). Суб'єкти суспільних відносин, входячи до кримінально-правової сфери, зіставляють свої поведінкові акти з приписами норм матеріального кримінального права.

Слід обов'язково вказати на те, що кримінально-правничі відносини є динамічною формою кримінально-правничого регулювання, іншими словами, правовідносини є формою реалізації норм матеріального кримінального права. Без норми матеріального кримінального права кримінально-правничі відносини виникнути не можуть, і це чітко фіксує закон у ч. 1 ст. 2 і ст. 3 КК України [31]. Правовідносини є наслідком впливу норми матеріального кримінального права на регульовані суспільні відносини, що схематично можна зобразити так: норма матеріального кримінального права – суспільні відносини – кримінально-правничі відносини.

Висновки. Таким чином, взаємодія норми матеріального кримінального права та кримінально-правничих відносин характеризується складністю,

багатогранністю зв'язків: 1) норма матеріального кримінального права в гіпотезі визначає умови виникнення кримінально-правничих відносин, у диспозиції – права й обов'язки (головним з яких визнається обов'язок не вчиняти діяння, зафіксоване в цій диспозиції) їх учасників, у санкції – можливий негативний наслідок у разі невиконання обов'язку не вчиняти діяння, передбачене диспозицією; кримінально-правничі відносини моделюються нормою матеріального кримінального права; 2) правові відносини є формою реалізації норм матеріального кримінального права, способом упровадження їхніх приписів у поведінку суб'єктів кримінального права; 3) кримінально-правничі відносини виникають і функціонують лише на підставі норм матеріального кримінального права; 4) норми матеріального кримінального права та кримінально-правничі відносини становлять єдиний механізм кримінально-правничого регулювання та виконують функції запобігання злочинам і відновлення соціальної справедливості. Такий підхід до взаємодії норм матеріального кримінального права та кримінально-правничих відносин дозволяє досліджувати інші категорії кримінального права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баулін Ю.В. Кримінальне право як публічна галузь права. Вісник Конституційного Суду України. 2005. № 2. С. 83–85.
2. Баулін Ю.В. Кримінально-правова система України: загальна характеристика. Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення КК України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11–12 жовт. 2012 р.). Харків: Право, 2012. С. 62–64.
3. Берзін П.С. Механізм кримінально-правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти. Право і громадянське суспільство: електронне періодичне видання. 2014. № 2. С. 45–66. URL: <http://lcslaw.knu.ua/2014-2.pdf> (дата звернення: 12.01.2018).
4. Мельник М.І. Кримінально-правова норма чи соціальна аномалія? Право України. 2004. № 9. С. 115–119.
5. Наден О.В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія. Харків: Право, 2012. 272 с.
6. Шапченко С.Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. Вісник Київського національного університету. Юридичні науки. 2000. Вип. 40. С. 63–67.
7. Шапченко С.Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: основні режими функціонування. Вісник Київського національного університету. Юридичні науки. 2002. Вип. 47. С. 198–203.
8. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва: Юрид. лит., 1966. 187 с.
9. Теория государства и права: курс лекций / под редакцией А.В. Малько и Н.И. Матузова. Москва: Юристъ, 1997. 672 с.
10. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
11. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
12. Фефелов П.А. Механизм уголовно-правовой охраны (основные методологические проблемы): монография. Москва: Наука, 1992. 232 с.
13. Кропачев Н.М. Механизм уголовно-правового регулирования: дис. ... д-ра юрид. наук. Санкт-Петербург, 2000. 59 с.
14. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
15. Митрофанов І.І., Гайкова Т.В. Початковий етап механізму правореалізації: поняття та його складові. Юридична Україна. 2007. № 12. С. 15–20.
16. Митрофанов І.І. Кримінально-правовий норматив і норма кримінального права. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2017. № 12. С. 70–78.
17. Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гусавського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. Київ: Істина, 2011. 1112 с.
18. Фаткулин Ф.Н. Проблемы теории государства и права: учеб. пособие. Казань: Изд-во КЮИ МВД России, 2002. 351 с.
19. Адыгезалова Г.Э. Социологическая юриспруденция США в XX веке: формирование доктрины, развитие и совершенствование правопорядка. Санкт-Петербург: Юридический центр «Пресс», 2012. 270 с.
20. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России. М.: Издательство Московского университета, 1978. 270 с.
21. Козлихин И.Ю., Поляков А.В., Тимошина Е.В. История политических и правовых учений. 2-е изд. Санкт-Петербург: Изд. дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2015. 856 с.
22. Вечерова Є.М. Нормативність як кримінально-правовий феномен: до постановки питання. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 684–701.
23. Митрофанов І.І. Теоретичні засади механізму реалізації кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2017. 38 с.